

De bronnen van het eerste beleg ontsleuteld. Een historische en archeologische bronnenreflectie op het eerste beleg van Leiden

Lisoula Feenstra, Marieke Nolten, Alexander Nuijten, Kim Taal

Op 3 oktober 2024 is het 450 jaar geleden dat Leiden door de geuzen werd bevrijd van de Spaanse belegering. Dit jubileumjaar is de aanleiding voor het project ‘Sporen van Drie Oktober’ waarin zowel de historische als archeologische bronnen van Leidens beleg en ontzet nog eens tegen het licht worden gehouden.¹ De jaarlijkse viering van het ontzet houdt de herinnering aan deze gebeurtenis uit de Leidse geschiedenis levend en roept ook steeds nieuwe vragen op. In dit artikel zal worden gekeken naar bronnen die ons meer vertellen over het Leidens beleg en ontzet, zowel in de stad zelf als in de gebieden daaromheen. Welke historische en archeologische bronnen zijn er over het Leidens beleg en ontzet te vinden, en welke inzichten kunnen zij ons bieden? Dit artikel biedt daarom een bronnenreflectie op de eerste helft van het beleg.

Eind oktober 1573 begon de belegering van Leiden door de Spanjaarden. Tussen 21 maart 1574 en 26 mei 1574 was er een korte onderbreking, maar in mei keerden de Spanjaarden terug. Uiteindelijk ontzetten de geuzen de stad op 3 oktober van hetzelfde jaar.² Veel kroniekschrijvers en historici hebben zich de afgelopen eeuwen gewaagd aan de geschiedschrijving van het Leidens beleg en ontzet. Hun werken zijn echter veelal gericht op de laatste maanden van het beleg en de ervaringen van de Leidse stadsbewoners. Zo verscheen in 1577 al een eerste beschrijving van de aanloop naar het ontzet en besteedde ook Robert Fruin driehonderd

¹ In het project ‘Sporen van Drie Oktober’ zijn twee studenten archeologie en twee studenten geschiedenis samen met journalist Ruurd Kok op zoek gegaan naar de materiële overblijfselen van Leidens beleg en ontzet. Welke sporen zijn nog terug te vinden van deze periode? De studenten onderzochten de al bekende informatie, ze vonden de ‘blinde vlekken’ en probeerden deze vervolgens in te vullen. Hun ontdekkingen zijn terug te vinden in een terugkerende maandkroniek in het Leidsch Dagblad, geschreven door Ruurd Kok.

² A.P. van den Berge, *In het voetspoor van de geus. Op zoek naar de sporen van Leidens ontzet* (Rijswijk 2001) 9-14.

jaar later maar weinig aandacht aan de eerste maanden van de belegering.³ Met de komst van onder andere de historische lezingen van de 3 October Vereniging zijn er in de laatste decennia nieuwe invalshoeken ontstaan in de bestudering van het beleg en het ontzet. Zo is er ook meer aandacht voor de invloed van het beleg op de omliggende gebieden.⁴ Simon Groenveld schrijft bijvoorbeeld over de algemene nasleep voor de aangrenzende ambachten en dorpen, terwijl Hendrik den Heijer specifiek kijkt naar de impact van inundaties in de regio.⁵ Tevens heeft Piet van der Plas een inventarisatie gemaakt van de consequenties voor ‘het Leidse ommeland’.⁶ In deze publicaties blijven de gebeurtenissen van de eerste fase van het beleg enigszins onderbelicht. Andere recente publicaties, die primair gericht zijn op Leiden, houden zich ook vooral bezig met de tweede fase van het beleg.⁷ Raymond Fagel geeft een mogelijke verklaring voor deze focus op het tweede beleg: de eerste maanden van het beleg zouden weinig indruk hebben gemaakt op zowel de Spanjaarden als de Leidenaren.⁸ Ook stelt Ariela Netiv dat de beschikbaarheid van bronnen over het Leidens beleg en ontzet fragmentarisch is.⁹ Een korte kroniek in het Leids Jaarboekje van 1974 geeft echter wel een beknopt overzicht van de gebeurtenissen tijdens het eerste beleg en tweede beleg.¹⁰

³ R. Fruin, ‘Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574’ in: idem, *Verspreide geschriften. Historische opstellen. Deel 2* (1900) 385-490; J. Fruytiers, *Corte Beschrijvinghe van de strenghe belegeringhe ende wonderbaerlijcke verlossinghe der Stadt Leyden in Hollandt* (Leiden 1577).

⁴ Voor het Westland zie: A. P. Van Vliet, ‘Lijden door Leiden. Het Westland tijdens het beleg van Leiden, 1573-1574’, *Historisch Jaarboek Westland* (Leiden 1988) 53-73; Voor Zoetermeer zie: Geert Konert, *Zoetermeer en de Zegwaard tijdens het beleg en ontzet van Leiden* (Zoetermeer 2014).

⁵ S. Groenveld, *Van vyanden und vrienden bedroevet. De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad* (Leiden 2001); H. den Heijer, *Holland onder water. De logistiek achter het ontzet van Leiden* (Leiden 2010); G. t Hart, *Rijnlands bestuur en waterstaat rondom het beleg en ontzet van Leiden (1570-1580)* (Leiden 1974).

⁶ P. van der Plas, ‘De gevolgen van de opstand tegen Spanje in 1572-1576 voor het Leidse ommeland’, *Leids Jaarboekje* 112 (2020) 49-67.

⁷ Zie bijvoorbeeld: Jori Zijlmans, *Leidens ontzet. Vrijheidsstrijd & volksfeest* (Leiden 2011); Rudolph Ladan, *De pest tijdens het beleg van Leiden* (Leiden 2021).

⁸ R. Fagel, *Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen* (Den Haag 1997) 5-7.

⁹ A. Netiv, *(Mooier dan) de werkelijkheid. Het beleg van Leiden in archief, beeld en bodem* (Leiden 2012) 7-15.

¹⁰ I. W. L. Moerman, ‘Korte kroniek van Leiden en omstreken. Oktober 1573 - oktober 1574’, *Leids Jaarboekje* 66 (1974) 1-12.

Vanuit de archeologie kunnen concrete handvatten geboden worden om de fysieke en materiële dimensies van het beleg verder in te kleuren. In de Gementelijke Onderzoeksagenda Archeologie Leiden wordt opgeroepen tot het creëren van een samenhangend verhaal van de historische stad door het samenbrengen van verschillende kennisstromen: archiefonderzoek, en archeologisch en bouwhistorisch onderzoek. In opgravingsrapporten geven archeologen bijvoorbeeld interpretaties van de opgravingen en vondsten. Zo kan er een beeld gevormd worden van de materiële neerslag rondom de belegering van Leiden. Archeologische verslaglegging is echter pas sinds eind vorige eeuw gestandaardiseerd, waardoor het zeker voor oudere opgravingen lastig is om informatie boven tafel te krijgen. Het bijeenbrengen van informatie over het bodemarchief van het beleg is nog niet eerder op deze schaal ondernomen.

Zoals blijkt uit het voorgaande, heeft het meeste onderzoek naar het beleg van Leiden zich gericht op het tweede beleg, dat begon in mei 1574 en werd beëindigd op drie oktober 1574. Het eerste beleg is hierdoor onderbelicht en ook de gevolgen voor de omliggende dorpen en ambachten is niet structureel onderzocht. In dit artikel ligt daarom de nadruk op het eerste beleg. Zoals zal blijken was er in deze periode sprake van onrust en commotie in de stad. Verdeeldheid onder de Leidse bevolking is iets wat in de herdenkingscultuur van Leidens ontzet daarentegen nadrukkelijk niet terugkomt, wat het interessant maakt om juist deze periode verder te onderzoeken. Naar aanleiding van dit hiaat in de historische literatuur wordt de volgende vraag gesteld: welke bronnen geven ons inzicht in de stad en regio tijdens het eerste beleg van Leiden, van oktober 1573 tot maart 1574? In dit artikel zal op basis van de literatuur en primair bronnenonderzoek een stand van zaken worden gegeven van onze kennis over het eerste beleg. Het uitgangspunt hiervoor is de korte kroniek, gepubliceerd in het Leids Jaarboekje.¹¹ Daarnaast geven we een overzicht van de mogelijkheden die historische en archeologische bronnen bieden om ons beeld van deze periode verder in te kleuren.

¹¹ Het project 'Sporen van Drie Oktober' heeft als doel om per maand te kijken naar de gebeurtenissen in en rond Leiden, 450 jaar geleden. De eerdergenoemde korte kroniek is hiervoor de basis. Deze proberen we verder uit te breiden en waar nodig te corrigeren.

Het eerste beleg volgens historische bronnen

Wie meer wil weten over de gebeurtenissen van het beleg van Leiden, zal zich allereerst richten op de secundaire literatuur. Voor specifieke gebeurtenissen zijn historici al gauw afhankelijk van het werk van vroegere historici en lokale historische verenigingen. Dat deze zoektocht vaker leidt tot meer vragen dan antwoorden, laten de volgende twee voorbeelden goed zien. De korte kroniek van het beleg van Leiden uit het Leids Jaarboekje, onze leidraad voor dit project, vermeldt dat op 6 december de Spanjaarden erin slaagden het Huys te Warmont te bezetten.¹² Bij verder onderzoek naar deze gebeurtenis stuit men echter al gauw op tegenstrijdigheden. Een werkje uit 1963 schrijft namelijk nog dat in dezelfde periode het landhuis zowel werd ingenomen als afgebrand.¹³ Tien jaar later stelt Ab van der Steur in een bijdrage van de Warmondse historische vereniging Warmelda dat het kasteel op 6 december nog niet zijn lot had gevonden in een vlammenzee. Volgens Van der Steur hebben eerdere historici zich voor deze gebeurtenis ten onrechte gebaseerd op een zestiende-eeuwse kroniek. Hij concludeert namelijk dat Huys te Warmont pas tijdens de korte afwezigheid van de Spanjaarden in april 1574 werd vernietigd. Hiervoor haalt hij summier een archiefstuk aan, gelegen in een Belgisch kasteel. Inmiddels zijn de microfilms hiervan onvindbaar in het Nationaal Archief.¹⁴ Of de Spanjaarden het landhuis daadwerkelijk op een later moment hebben vernietigd blijft dus onduidelijk en deze zoektocht eindigt dan ook op een dood spoor.

Een tweede voorbeeld heeft betrekking op een ander deel van de regio, namelijk Alphen. Een bijdrage van de Oudheidkamer Leiderdorp beschrijft namelijk de gevangenneming van de schout van Alphen in januari 1574 en refereert hiervoor aan de dagboeken van Wouter Jacobsz.¹⁵ Op 2 januari 1574 schreef Jacobsz inderdaad dat de schout ‘op die Meer’ was

¹² I. W. L. Moerman, ‘Korte kroniek van Leiden en omstreken. Oktober 1573 - oktober 1574’, *Leids Jaarboekje* 66 (1974) 1-12; A.G. van der Steur, *Johan van Duvenvoirde en Woude (1547-1610). Heer van Warmond, Admiraal van Holland*. Warmondse bijdragen 8 (Dordrecht 1975) 4-6.

¹³ E.J. Brill, *Het Huys te Warmont. Zijn geschiedenis en zijn bewoners* (Leiden 1963) 8.

¹⁴ Van der Steur, *Johan van Duvenvoirde en Woude (1547-1610)*, 37.

¹⁵ A. Wit, M. Riool, R. van Doorn, *Rond de schans van Valdez te Leiderdorp tijdens het beleg van Leiden, 1573-1574* (Leiderdorp 2004) 19. Zie hiervoor voetnoot 28.

gevangengenomen en naar Leiden was gebracht.¹⁶ Wouter Jacobsz was een katholic die tijdens het beleg in Amsterdam verbleef en daardoor is hij niet altijd een even betrouwbare bron. Omdat hij niet in Leiden verbleef, was de informatie van Jacobsz vaak gebaseerd op geruchten. Daarnaast is zijn dagboek sterk gekleurd. Het dagboekfragment zelf vertelt weinig over wie de schout was, aan welke kant hij stond en zelfs over de locatie blijft veel onduidelijk. Ook overige werken uit de twintigste eeuw zijn niet eenduidig of het om schout Dirck van Boschuyzen gaat of om zijn schoonzoon Claes Philipsz van Leeuwen.¹⁷ Om het nog complexer te maken schrijft de gemeentearchivaris van Alphen aan den Rijn in 1932 dat schout Claes Philipsz van Leeuwen op 7 januari 1574 juist door de Spanjaarden in gevangenschap was genomen.¹⁸ Op welke bronnen de archivaris dit baseert, blijft ongewis. Wat hieruit duidelijk wordt, is dat er in ieder geval ergens begin januari een schout gevangengenomen was, maar daar eindigt de vastgestelde kennis. Zo blijkt dat secundaire literatuur uit eerdere periodes en van lokale verenigingen rijk is aan kennis en nieuwe aanknopingspunten, maar dat de historicus vaak vastloopt op gedateerde informatie en incomplete bronvermeldingen.

Ook archiefonderzoek geeft geen compleet beeld. Veel documenten die men in het archief zou verwachten aan te treffen ontbreken van deze periode. In meerdere archiefinstellingen is er een opvallende lacune in de opeenvolging van archiefstukken. Zo ontbreekt er bijvoorbeeld informatie tussen 1572 en 1577 in het register van resoluties van de dijkgraaf, hoogheemraden en hoofdingelanden van Rijnland¹⁹, maar ook de serie vroedschapsboeken uit Leiden is onderbroken tussen 1572 en 1577. Tussen

¹⁶ I.H. van Eeghen (ed.), *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz (Gualtherus Jacobi Masius) prior van Stein: Amsterdam 1572-1578 en Montfoort 1578-1579*. Deel 1 (Groningen 1959) 356. 356.

¹⁷ W.S.G.A. en J. van Leeuwen, 'Het geslacht Van Leeuwen en zijne leengoederen in het oude Rhijnland', *De Navorscher* 67 (1918) 298-311; Eeghen, *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz*, 356. In voetnoot 2 van deze editie staat dat de schout Dirck van Boschuyzen of zijn zoon Hendrik op dat moment schout zou zijn.

¹⁸ W.M.C. Regt, *Gedenkboek ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan der Ned. hervormde gemeente te Alphen aan den Rijn* (Alphen aan de Rijn 1932) 16.

¹⁹ Archief Hoogheemraadschap van Rijnland, Hoogheemraadschap van Rijnland (Oud Archief Rijnland (OAR), 1255-1857), inv. nr. 21, Register van resoluties van dijkgraaf, hoogheemraden en hoofdingelanden, 1536-1584, folio 110.

1572 en 1574 ontbreken ook de notulen van het gerecht.²⁰ Het is niet duidelijk waarom deze stukken ontbreken.²¹

Volgens sommige historici zouden deze stukken na het beleg doelbewust vernietigd zijn. De machtsovername van de opstandelingen in 1572 verliep chaotisch en ook in de periode daarna zijn er waarschijnlijk zaken voorgevallen waarvan de betrokkenen liever hadden dat ze niet in herinnering bleven. Dit is een beeld dat ook naar voren komt in de beschrijving van Orlers, die tevens een neef was van de Leidse secretaris Jan van Hout. Zo schrijft hij dat hij bewust bepaalde passages buiten beeld heeft gelaten. Ook de Pacificatie van Gent van 1576 lijkt een reden te geven waarom enkele documenten bewust niet bewaard zijn gebleven.²² In de pacificatie, een overeenkomst tussen de opstandige en Spaansgezinde gewesten van de Nederlanden, staat namelijk dat alle gebeurtenissen tijdens de Opstand als vergeten en vergeven moesten worden beschouwd.²³ In Leiden was Jan van Hout gedurende de volledige periode de stadssecretaris. Een grote hoeveelheid rekeningen van zijn hand en het aflezingsboek zijn wel bewaard gebleven, maar de notulen van het stadsbestuur, die veel gevoelige informatie zouden bevatten, niet. Dit doet vermoeden dat de stukken niet zonder reden zijn verdwenen of ontbreken. De weinige overgebleven archiefstukken bieden dus geen neutraal of representatief beeld van het verleden.

Gelukkig zijn er nog andere wegen om duidelijke informatie te vinden over het Leidens beleg. Onze belangrijkste primaire bron voor de periode van beleg is het aflezingsboek, met name dat uit de periode 1570-1574. Naast het gerechtsdagboek is dit een van de weinige bronnen die de volledige duur van het beleg beslaat en die bewaard is gebleven.²⁴ In het aflezingsboek vinden we de belangrijke beslissingen van het stadsbestuur

²⁰ Ariela Netiv, *(Mooier dan) de werkelijkheid. Het beleg van Leiden in archief, beeld en bodem* (Leiden 2012) 11.

²¹ P. Brandon, 'De raserije en ongeschictheyt van veel arm volcx. Reformatie, repressie en opstand in Leiden (1566-1572)' (ongepubliceerde MA-scriptie, Universiteit van Amsterdam 2007) 16.

²² J. Pollmann, *Tussen Lumey en Oranje. Leiden en de Opstand van 1572* (Leiden 2022) 6.

²³ M. Baelde, 'De pacificatie van Gent in 1576: Hoop en twijfel in de Nederlanden', *BMGN* (1976) 369-393.

²⁴ Erfgoed Leiden en Omstreken (hierna: ELO), 0501 Archief der Secretarie van de stad Leiden (1253) 1290-1575 (hierna: SA 1), inv. nr. 389, aflezingsboek 1570-1574 C, 1570-1574.

terug die redelijk letterlijk werden ‘afgelezen’ vanaf het stadhuis en zo aan de bevolking kenbaar gemaakt werden. Zo kondigde het stadsbestuur op 4 februari af dat het verboden was voor kinderen om met sneeuwballen, stenen, kluiten of andere voorwerpen naar ramen te gooien, maar vaak ging het ook over meer serieuze zaken.²⁵ Eind februari 1574 werd Middelburg ingenomen door de geuzen en hierbij stond de stad uitgebreid stil. Op 23 februari beslisten de stadsbestuurders dat om vijf uur in de middag de klokken zouden luiden en dat de schutterij wacht moest lopen.²⁶ Desondanks was er een deel van de Leidse inwoners dat niet geloofde dat Middelburg ingenomen was en dit zorgde voor onrust. Het stadsbestuur besloot daarom om op 8 maart een brief van Willem van Oranje voor te lezen waarin hij bevestigde dat Middelburg nu in handen van de geuzen was.²⁷ Het is helaas niet bekend of dit veel mensen overtuigd heeft. In dat opzicht geeft deze bron weinig inzicht in het succes van het stadsbestuur om op deze manier de gemoederen in de stad tot bedaren te brengen.

Hoewel het aflezingsboek handig is voor geschiedschrijving in de vorm van een kroniek, brengt dit toch enkele aanzienlijke beperkingen met zich mee. Het is moeilijk om gebeurtenissen, waarvan de datum moeilijk te bepalen is, in de vorm van een kroniek te plaatsen. Deze gebeurtenissen lopen daarmee het risico om buiten beeld te raken. Ook wanneer een bron zoals het aflezingsboek wel een duidelijke datum vermeldt, is er soms sprake van verwarring. In de aflezing van 31 december 1573 wordt aangekondigd ‘datmen op sondaege den 10e january eerstcomende generale monsteringe van alle schutters/ borgeren/ peiyoniers ende innewonderen deser stede sal doen’.²⁸ Hoewel hier op het eerste gezicht een duidelijke datum wordt genoemd, blijkt zondag 10 januari 1574 niet te bestaan. Het is niet bekend of de secretaris donderdag 10 januari of eerder zondag 13 januari bedoelde.

Het gerechtsdagboek daarentegen, biedt volgens Netiv vooral kennis over besluiten van het gerecht op ingekomen verzoeken.²⁹ Hierdoor geeft het boekwerk ons een interessant inkijkje in de beslommeringen van de Leidse en regionale bevolking. Zo kreeg Dirk Claeszoon, een timmerman uit Warmond, op 12 december 1573 toestemming om zijn schuit ter beschikking

²⁵ ELO, SA 1, inv. nr. 389, aflezingsboek 1570-1574 C, folio 122 vso.

²⁶ ELO, SA 1, inv. nr. 389, aflezingsboek 1570-1574 C, folio 125 vso-126.

²⁷ ELO, SA 1, inv. nr. 389, aflezingsboek 1570-1574 C, folio 127.

²⁸ ELO, SA 1, inv. nr. 389, aflezingsboek 1570-1574 C, folio 113-113 vso.

²⁹ A. Netiv, *(Mooier dan) de werkelijkheid*, 11.

te stellen ‘tot crenckinge van de vyandt’.³⁰ De beschikkingstelling lijkt geen toeval te zijn. Zes dagen daarvoor werd het eerdergenoemde Huys te Warmont door de Spanjaarden ingenomen en wellicht had dit deze timmerman overtuigd om bij te dragen aan de strijd tegen de Spaanse troepen.³¹ Een ander voorbeeld laat zien hoe het Leidse stadsbestuur zich bekommerde om haar stadsbevolking. Molenaars kregen namelijk de onkosten vergoed voor het verhogen van hun molenwerven, nadat het stadsbestuur had besloten om alle molens uit voorzorg te verplaatsen naar de stadswallen. Eerder waren namelijk al een aantal molens door de vijand in brand gestoken, zoals de molen bij de Witte poort die op 29 november in vlammen was opgegaan.³² De molens waren van groot belang voor de Leidse voedselvoorziening en door deze naar binnen de stadsmuren te verplaatsen probeerde het stadsbestuur voedseltekorten te voorkomen.³³ Dit bracht extra kosten met zich mee voor de molenaars, maar het gerechtsdagboek laat zien dat het stadsbestuur bereid was hen daarin tegemoet te komen. Het gerechtsdagboek biedt hiermee een nieuw perspectief op het eerste beleg, namelijk door niet alleen de formele besluiten van het stadsbestuur weer te geven, maar ook door de belevenissen en bezigheden van de bevolking zelf uit te lichten.

Een laatste manier om de gebeurtenissen van het eerste beleg te kunnen blootleggen is door middel van de Ramazzotticollectie. Deze collectie is de meest recente aanwinst over het beleg en ontzet van Leiden en werd door het Leids archief verworven in 1957. Restaurateur Ramazzotti, naar wie de collectie vernoemd is, contacteerde in 1956 het Leids archief met de boodschap dat hij een aantal stukken over de Leidse geschiedenis had gekocht in Manilla, die wellicht voor de stad Leiden van belang zouden kunnen zijn. Uiteindelijk bleek Ramazzotti in bezit te zijn van een groot aantal stukken van

³⁰ ELO, SA 1, inv. nr. 1383, Gerechtsdagboek 1567-1574, folio 142 (12 december 1573).

³¹ ELO, SA 1, inv. nr. 1383, Gerechtsdagboek 1567-1574, folio 142 (12 december 1573).

³² J. van Vloten, *Leidens belegering en ontzet in 1573 en 1574: naar de oorspronkelijke stukken en bescheiden* (Leiden 1853) 54.

³³ H. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten: de geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de Gouden Eeuw. Beschrijving* (Leiden 1975) 283; S. Groenveld, *Van vyanden und vrienden bedroevet. De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad* (Leiden 2001) 17; ELO, SA 1, inv. nr. 1383, Gerechtsdagboek 1567-1574, folio 142.

het stadsbestuur over het beleg.³⁴ Hoe de historische documenten in Manilla zijn beland is een ander verhaal.³⁵ Voor ons project zijn de bronnen zelf vooral van belang. Ze helpen om het verloop van het eerste beleg toch nog wat meer te verduidelijken.

Als je de korte kroniek uit het Leids Jaarboekje zou lezen, krijg je bijvoorbeeld de impressie dat februari 1574 een rustige maand was. Een afkondiging van de garnizoenskapitein en het stadsbestuur, geschreven op 11 februari, laat een ander verhaal zien. Zo besloot het stadsbestuur dat de magistraat en de gouverneur elk een sleutel zouden krijgen van alle stads- en waterpoorten. Op het stadhuis kwam een kist te staan voor alle sleutels van de verschillende sloten. Schijnbaar was de bescherming van de stad belangrijker dan eerst. Ook boden moesten een eed afleggen en brieven met Willem van Oranje, de Raad van State en de steden van Holland mochten alleen nog langs de gouverneur en de magistraat gaan. Bovendien moesten verdenkingen van verraad tegen Willem van Oranje gecommuniceerd worden naar het stadsbestuur en de verschillende kapiteinen en gouverneur.³⁶ De maatregelen laten zien dat er vanuit de stad een grote behoefte was om meer grip te krijgen op informatiestromen, beveiliging en verraders. Deze maatregelen waren niet zonder reden. Zij werden in het leven geroepen omdat er waarschijnlijk grote onrust in en rond Leiden was. De bestudering van de genoemde bronnen is dus onmisbaar om dit verhaal van het eerste beleg op deze manier te kunnen vertellen.

Het eerste beleg volgens archeologische bronnen

Waar de geschiedenis vanuit historische bronnen op een zeer gedetailleerde tijdschaal te werk kan gaan, ligt de focus in de archeologie op bredere perioden en veelal aspecten van het verleden die nooit opgeschreven zijn. Een veelgebruikte materiaalgroep om verschillende grondlagen te dateren is

³⁴ A. Netiv, *(Mooier dan) de werkelijkheid*, 20-24.

³⁵ A. Netiv, *(Mooier dan) de werkelijkheid*, 25-27.

³⁶ ELO, Collectie Ramazotti (0102), inv. nr. 3, Beschikking van de vroedschap op een verzoekschrift van de kapiteins van garnizoen, schutterij en burgerij aan de magistraat d.d. 11 februari 1574 inzake afsluiting van stadspoorten en watergaten, beëdiging van uit te zenden boden, censuur op de post, behandeling van gevallen van verraad, beroep op gouverneur en magistraat en enkele andere aangelegenheden (februari 1574).

aardewerk. Aan de hand van specifieke vormen en andere materiële aspecten van aardewerk kunnen dateringen variërend van enkele decennia tot meerdere eeuwen worden vastgesteld. Wanneer op de tijdschaal van individuele maanden gekeken wordt, zoals bij het beleg van Leiden, is het lastiger om vondsten hier eenduidig aan te koppelen. Dan moeten we ons vooral richten op de gebeurtenissen, die traceerbare sporen hebben nagelaten in de materiële cultuur en de bodem. Laten gebeurtenissen geen fysieke sporen achter, zijn de sporen op den duur vergraven bij grondwerkzaamheden, worden bepaalde interpretaties niet gemaakt tijdens archeologische werkzaamheden onder (grote) tijdsdruk, of is bepaalde informatie simpelweg niet genoteerd in (oudere) rapportages, dan valt daarmee ook een belangrijk deel van de informatie uit archeologische context weg.

Om toch zoveel mogelijk informatie te verzamelen en voor een groter publiek beschikbaar en toegankelijk te maken, zijn in de laatste decennia grootschalige standaardisaties doorgevoerd in het (Nederlandse) archeologisch werkveld. Aan het einde van de vorige eeuw hebben modernere inzichten over archeologisch erfgoed geleid tot het sluiten van het Verdrag van Malta in 1992. Door de Nederlandse uitwerking van dit Europese verdrag is het archeologiebestel in Nederland volledig anders ingericht. Voorheen verrichtten alleen de Rijksoverheid, enkele gemeentelijke diensten en universiteiten archeologisch onderzoek, maar door de Nederlandse uitwerking van het verdrag werd de archeologie geprivatiseerd en het meeste onderzoek uitgevoerd door verschillende archeologische bedrijven. Hernieuwde wetgeving in de laatste decennia zorgde voor verdere standaardisering in bijvoorbeeld de publicatie van archeologische rapporten. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed voert onder andere deze wet- en regelgeving uit.³⁷

Onderzoeksrapporten vanaf het begin van deze eeuw zijn te vinden in een publiekelijk toegankelijke database genaamd Data Station Archeology (onderdeel van DANS).³⁸ Voor eerdere opgravingen is de Archeologische Kroniek van Zuid-Holland van grote waarde. Deze kroniek biedt een overzicht van archeologisch onderzoek sinds 1974.³⁹ Voor de periode van

³⁷ Zie <https://www.cultureelerfgoed.nl/>, geraadpleegd op 28-2-2024.

³⁸ Zie <https://dans.knaw.nl/nl/archaeology/>, geraadpleegd op 28-2-2024.

³⁹ Zie <https://geschiedenisvanzuidholland.nl/kroniek>, geraadpleegd op 28-2-2024. Tot en met 2007 zijn de Archeologische Kronieken van Noord- en Zuid-Holland gezamenlijk gepubliceerd.

1978-2010 levert de serie Bodemonderzoek in Leiden van de gemeente Leiden informatie over archeologisch onderzoek, voorzien van veel nuttige achtergrondinformatie.⁴⁰ Zeer informatief zijn ook de Leidse Jaarboekjes van de Historische Vereniging Oud Leiden (HVOL).

Met de term ‘materiële neerslag’ bedoelen we tastbare sporen uit het verleden. Zulke sporen kunnen de vorm aannemen van voorwerpen die in de grond belanden en tijdens een archeologische opgraving zijn teruggevonden, maar ook grondsporen vallen hieronder. Onder deze noemer vallen ook voorwerpen die in (privé-)collecties of in de grond (*in situ*) bewaard zijn gebleven. Materiële sporen van de periode van het beleg van Leiden zijn zichtbaar op verschillende manieren. Zoals eerder al opgemerkt, leveren materiële sporen vaak een ruimere datering op dan historisch onderzoek. Archeologische ontdekkingen kunnen aan de andere kant ook weer inspireren tot historisch onderzoek.

Een goed voorbeeld van hoe de geschiedschrijving de archeologie kan voorzien van de nodige achtergrondinformatie is te vinden in de context van de grootschalige sloop die in de omgeving van Leiden heeft plaatsgevonden in opmaat naar het beleg. In 1572 riep Willem van Oranje Leiden op tot het toepassen van de tactiek van de verschroeiende aarde. Door het afbreken van kastelen, landhuizen, kloosters en, in de opmaat naar het beleg, ook vrijwel elke andere structuur buiten de Leidse stadsmuren, moest het de Spaanse vijand zo lastig mogelijk worden gemaakt om zich te verschansen in de omgeving.⁴¹ De archeologie levert het tastbare bewijs voor deze sloop en kan laten zien hoe rigoureuus men hierin te werk is gegaan.

In de bodem vinden we funderingen en muurresten terug van grote gebouwde structuren zoals kastelen, landhuizen en kloosters. Wanneer de geschiedschrijving aantoont dat het gebouw niet is heropgebouwd na afloop van het beleg, stellen deze resten de archeoloog bijvoorbeeld in staat om een beeld te schetsen van het verloop en de omvang van de sloop. Zo is bij Huis Stenevelt ten oosten van Leiden, wat niet meer is heropgebouwd, een uitbraaksleuf op de plek van de westelijke sluitingsmuur gevonden.⁴² Dit houdt in dat zelfs de funderingen hier zijn uitgegraven, vermoedelijk bij de

⁴⁰ Zie <https://www.erfgoedleiden.nl/onderzoek/publicaties>, geraadpleegd op 28-2-2024.

⁴¹ H. A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten* (Leiden 1975) 278.

⁴² L. Barendregt en H. Suurmond-van Leeuwen, ‘Funderingen van de Huysinge Stenevelt bij Leiden’ in: idem (red.), *Bodemonderzoek in Leiden 11-12* (Leiden 1989) 105-116.

verplichte sloop van januari 1574. Ook opvallend zijn brokken metselwerk en gevelstukken in de omringende gracht, wat doet vermoeden dat hier stukken van de muur in de gracht zijn getrokken tijdens de sloop. Soms zijn de sporen minder duidelijk, zoals bij huis Coebel aan de Rijn ten westen van Leiden. Ook hier zijn grote muurbrokken in de gracht beland en heerst de opvatting dat de muren bij de sloop in de zomer van 1573 omver zijn getrokken.⁴³ Deze ruïne heeft echter nog jarenlang onbedekt gelegen, wat is af te leiden uit de sliblaag met rietresten die over het puin in de gracht lag. Pas later is deze ruïne afgedekt met klei, zand en puingruis. Opvallend is dat deze observatie van de onderzochte gesloopte structuren rondom Leiden alleen bij Huis Coebel gemaakt is. Dit sluit niet uit dat dergelijke sliblagen met rietresten niet ook op puin van andere structuren te vinden waren; mogelijk is dit niet opgemerkt dan wel meegenomen in de andere rapportages. Zodoende blijkt het belang van een oplettende blik en gerichte onderzoeksvragen bij het doen van opgravingen, aangezien er maar één keer iets kan worden opgegraven en vastgelegd. Archeologie blijft in essentie gecontroleerde destructie van het bodemarchief.

Een scherpe blik is bovendien onontbeerlijk wanneer structuren uit het verleden nauwelijks sporen achterlaten in de bodem, zoals in het geval van de welbekende schansen die rondom Leiden werden opgericht. Deze varieerden van een eenvoudig verdedigingswerk met enkele geschutopstellingen, zoals de schans bij Roomburg, tot een schans met twee bastions, zwaar geschut en voor 300 man, zoals bij de schans Lammen.⁴⁴ Leiderdorp was bovendien volledig gefortificeerd door de Spanjaarden.⁴⁵ Dit is althans wat historische bronnen vermelden. Van slechts één schans - de Schans Lammen - zijn tot nu toe vermoedelijke resten gevonden. Archeologen zijn hier na gericht vooronderzoek naar de exacte locatie van de schans gestuit op de vermoedelijke gracht om de schans, die onder andere gevuld was met afval zoals zestiende-eeuws aardewerk en glas.⁴⁶

⁴³ P. Bitter, 'Archeologisch bodemonderzoek naar het huis Coebel bij Leiden' in: L. Barendregt en H. Suurmond-van Leeuwen (red.), *Bodemonderzoek in Leiden 11-12* (Leiden 1989) 41-52.

⁴⁴ Zie https://www.leidseregioin kaart.nl/kaarten/Beleg_van_Leiden/index.html, geraadpleegd op 3-3-2024.

⁴⁵ H. A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten* (Leiden 1975) 287.

⁴⁶ I. A. Schute (2021). Schans Lammen, gemeente Leiden; een archeologisch proefsleufonderzoek. Weesp: RAAP Archeologisch Adviesbureau (RAAP-rapport 4912).

Naast de gerichte sloop van afzonderlijke structuren laat de bodem het verhaal zien van algehele sloop en kaalslag in de vorm van veranderingen in het grondgebruik om Leiden heen. Op de huidige Nobellocatie in het noorden van de Leidse binnenstad, toen nog net buiten de Leidse stadsmuren, is waarschijnlijk bebouwing gesloopt voor het vrijmaken van schootsveld vanaf de stadsmuren. Aardewerkvondsten van de late middeleeuwen en muurresten van het begin van de zeventiende eeuw, ten tijde van de stadsuitbreiding, wijzen hierop.⁴⁷ Veranderingen in de aanwezigheid, vulling en grootte van greppels in combinatie met muurresten van gebouwtjes uit de zeventiende eeuw aan de Herenstraat/Schelpenkade schetsen een beeld van een tuinengebied dat sinds het begin van de vijftiende eeuw steeds grootschaliger gebruikt werd om groente en fruit te verbouwen. De verordende kaalslag van 1572 maakte hier een einde aan. Na afloop van het beleg werden op dit stuk grond zogenaamde ‘speeltuinen’ aangelegd voor de welgestelde burgerij.⁴⁸

Werkend vanuit het begrip ‘materiële neerslag’ richten we ons ook op objecten die juist nooit in de grond terecht zijn gekomen en op een bepaald moment, bijvoorbeeld via donatie, in handen van een museum zijn beland. Vaak bevinden deze objecten zich al tijden in de familie en is de herkomst of relatie tot het beleg niet altijd even makkelijk te traceren. In museum De Lakenhal in Leiden bevinden zich veel objecten waarvan op basis van historisch- en materiaalonderzoek wordt aangenomen dat zij vermoedelijk gerelateerd zijn aan het beleg.⁴⁹ Een goed voorbeeld is de bekende hutspot uit Schans Lammen mét later aangebrachte inscriptie. Tevens liggen daar de twee zogenaamde ‘duivenbriefjes’, die tegen het einde van het tweede beleg via postduiven de inwoners van Leiden lieten weten dat de geuzen naderden, de bevrijding nabij was en het stadsbestuur de moed gaven om nog even stand te houden. Men vindt er eveneens voorbeelden van uit katholieke gebedsboeken geslagen noodmunten en hun stempels, een Spaans kaartspel en een uit angst verstopte collectie van tinnen serviesgoed en bijzondere geuzenpenningen.⁵⁰

⁴⁷ B. A. Corver en M. Berkhout, *Archeologische Kroniek Zuid-Holland 2010* (2010) 21.

⁴⁸ M.T.R.M. Dolmans, *Archeologische Kroniek Zuid-Holland 1998* (1998) 385-386.

⁴⁹ Pers. comm. Jori Zijlmans, 18-01-2024.

⁵⁰ Zie Lakenhal.nl/collectie, geraadpleegd op 17-04-2024 en pers. comm. Jori Zijlmans. Zie hiervoor ook: J. Zijlmans, *Leidens ontzet* (Leiden 2011) 22-25, 30-33, 66-79.

Sommige objecten die we verwachten terug te vinden, zijn vanwege hun materiaalsoort hergebruikt. Enkele van deze worden vermeld in een hoofdstuk van Christiaan Schrickx over de materiële neerslag van de Slag bij Hoorn in 1573, waarin hij verschillende vondsten beschrijft die te relateren zijn aan het religieuze strijdgewoel van de Tachtigjarige Oorlog in bredere zin.⁵¹ Zo noemt hij zandstenen beelden uit katholieke kerken die tijdens de beeldenstormen zijn verwoest en vanwege hun hoge kalkgehalte in poedervorm werden gebruikt in de leerlooierij. Ook werd het metaal van kloosterklokken en het koperen traliewerk van het koor en de kandelaars van de (katholieke) Grote Kerk in Hoorn omgesmolten tot wapentuig.⁵² Dergelijke praktijken verklaren de grote afwezigheid van (delen van) wapenuitrustingen of wapens in de bodem, ook in het geval van Leiden. De ruime collectie Spaanse harnassen en wapentuig aanwezig in de Lakenhal is daarom extra bijzonder.⁵³

De bodem herbergt echter nog meer geheimen. De focuspunten in archeologisch onderzoek in de gemeente Leiden vanaf de late steentijd tot de moderne tijd zijn vastgelegd in de Gemeentelijke Onderzoeksagenda Archeologie Leiden, waarvan de laatste - online beschikbare - editie uit 2009 komt.⁵⁴ Enkele archeologische overblijfselen uit de late middeleeuwen hebben ook betrekking op gebeurtenissen tijdens het beleg. Hieronder vallen stadsverdedigingswerken, stadskerken en kloosters, kasteelterreinen, buitenkloosters en religieuze (zorg)instellingen. Onder het kopje 'Leidse vraagstukken' worden echter alleen de plekken van de schansen genoemd als onderwerp gerelateerd aan het beleg.⁵⁵

In 2013 heeft Erfgoed Leiden en Omstreken een onderzoeksagenda voor een nauwe samenwerking tussen archeologie en bouwhistorie gepresenteerd; een Nederlandse primeur.⁵⁶ Deze agenda omvat vragen over Romeinse resten tot aan moderne bebouwing in en om Leiden. Vanwege deze

⁵¹ C. Schrickx, 'Materiële Cultuur tijdens de Opstand' in: A. van Cruyningen, P. Sigmund, C. Schrickx, J. Brozius, J. de Bruin, T. van der Horst, W. Waldus, S. van den Brenk en L. Boon, *De slag op de Zuiderzee* (Wormer 2023).

⁵² Ibidem.

⁵³ Pers. comm. Jori Zijlmans, 18-01-2024.

⁵⁴ C. Brandenburg, Gemeentelijke Onderzoeksagenda Archeologie Leiden (2009) 22.

⁵⁵ Ibidem, 29.

⁵⁶ Zie <https://archeologieonline.nl/nieuws/onderzoeksagenda-erfgoed-leiden-en-omstreken>, geraadpleegd op 29-2-2024.

grote tijdsperiode is de aandacht voor het beleg van Leiden beperkt tot locatie en indeling van acht schansen, met interesse in eventuele menselijke en materiële resten.⁵⁷

Gedurende het project ‘Sporen van Drie Oktober’ is gewerkt aan een overzicht van de archeologische sporen in en om de stad die verband houden met het beleg en ontzet van Leiden. Aan de hand hiervan is ook een voorstel gedaan voor actualisatie van de onderzoeksagenda voor de specifieke periode van 1572-1574 in Leiden en omstreken. Naast het in kaart brengen van de schansen richt dit voorstel zich ook op het lokaliseren en in kaart brengen van de grondigheid van de sloop van structuren zoals kastelen, huizen en kloosters rondom Leiden. Tevens is er aandacht voor de vestingwerken van Leiden, diverse sporen van sloop en veranderingen in grondgebruik. De hoop van de auteurs is dat er door dit voorstel bij toekomstig archeologisch onderzoek meer aandacht zal zijn voor de gebeurtenissen tijdens en rondom het beleg.

Conclusie

Naar het beleg en ontzet van Leiden uit 1573-1574 is in de afgelopen 450 jaar veel historisch onderzoek gedaan. Gericht archeologisch onderzoek naar deze periode moet echter nog op gang komen. Nog steeds zijn er gaten in onze kennis over deze periode van de Leidse geschiedenis. Het project ‘Sporen van Drie Oktober’ probeert deze gaten op te vullen door het samenbrengen van historisch, archief- en archeologisch onderzoek. Het resultaat hiervan is onder andere een completere kroniek van het eerste beleg van Leiden, dat duurde van oktober 1573 tot maart 1574. Belangrijke locaties zijn gelinkt aan eventueel opgegraven structuren.⁵⁸ Een project als deze kent veel uitdagingen wat betreft het beschikbare bronmateriaal. Zo ontbreken er bepaalde belangrijke archiefstukken of zijn archeologische opgravingen slecht gedocumenteerd, als er op de beoogde locaties al opgravingen zijn gedaan.

⁵⁷ Zie <https://www.erfgoedleiden.nl/onderzoek/onderzoeksagenda>, geraadpleegd op 29-2-2024. Voor de onderzoeksagenda over schansen, klik op één van de rondjes op de digitale kaart en download het document waarnaar verwezen wordt in het stukje tekst over de schansen.

⁵⁸ De bevindingen zijn tevens terug te vinden in een maandelijks verschijnend artikel in het Leidsch Dagblad, dat ook een product was van dit project.

Dit artikel richtte zich op de bronnen die we tot onze beschikking hebben om het verhaal van het beleg van Leiden te kunnen vertellen. Dit is ook de reden om de historische en archeologische bronnen los van elkaar te behandelen. Deze zijn namelijk fundamenteel verschillend en vereisen ook hun eigen disciplinaire werkwijze. Toch biedt juist de interdisciplinaire aanpak en samenwerking nieuwe mogelijkheden. Door blootstelling aan elkaars methodologieën wordt de wetenschap gestimuleerd om zijn gebruikelijke kaders te doorbreken en zijn perspectief te verbreden. De disciplines van geschiedenis en archeologie kunnen elkaar bovendien met hun verschillende perspectieven en methodes op soms verrassende wijze goed aanvullen. Zo zorgt de archeologische bril voor meer nadruk op de historische fysieke leefomgeving en het ruimtelijke aspect van de geschiedenis. Daarnaast kan juist de kennis van de historicus archeologische vondsten in een duidelijkere context plaatsen. De historicus kan bijvoorbeeld bepaalde tijdspannen locaties aanwijzen met een hoge kans op aanwezigheid van archeologische resten. De sloop van huis Stenevelt is een goed voorbeeld van deze wederzijdse beïnvloeding.

Zoals eerder werd benoemd ligt het zwaartepunt van het historisch onderzoek naar het beleg van Leiden op het tweede beleg, dat eindigde toen de stad op drie oktober door de geuzen werd ontzet. Dit project heeft deze eenzijdige focus gecorrigeerd. Juist uit de bestudering van het aflezingsboek en gerechtsdagboek bleek dat er ook tijdens de voorgaande winter veel gebeurde in en rond de stad. Er was sprake van onrust door het garnizoen in de stad en het stadsbestuur moest zich continu bezighouden met alles wat te maken had met (nood)geld, voedsel en de openbare orde. Vanuit de archeologie kan een vernieuwende blik gegeven worden op de manier waarop Leidenaren de omgeving van Leiden drastisch zagen veranderen tijdens de grootschalige slooptacties in 1573 en begin 1574.

Door het eerste beleg van Leiden vanuit zowel de geschiedenis als de archeologie te bekijken, hopen we dat dit onderzoek beide disciplines inspireert om in de toekomst nog meer met elkaar samen te werken en het verhaal van dit stukje stadsgeschiedenis verder compleet te maken. Vandaag de dag is het beleg en ontzet van Leiden nog altijd van aanzienlijk belang voor de identiteit van Leiden en omstreken. Met dit onderzoeksproject komen er hopelijk nog meer sporen boven water.